

หัวข้อที่ ๘
การต่อต้านสังคม (ต่อ)

อาจารย์อัญชลี สุสายัณห์
อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์
ภาควิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

๑) ครั้งที่แล้วเราได้พูดกันถึงการต่อต้านสังคม โดยได้อธิบายให้เห็นว่าเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั่วไปในทุกสังคม และได้ยกกรณีของความแตกต่างและความขัดแย้งในสังคมไทยทั้งในอดีตและปัจจุบันซึ่งเป็นกรณีสำคัญ ๆ เพื่อเป็นตัวอย่างไว้ ๗ กรณี นอกจากนี้ได้ชี้ให้เห็นด้วยว่าในแต่ละกรณีนั้น ก่อให้เกิดการต่อต้านสังคมอย่างไรบ้าง

เราได้กล่าวถึงพฤติกรรมที่เห็นได้ว่าเป็นการต่อต้านสังคมไปแล้ว ๒ กรณี ในวันนี้จะกล่าวถึงกรณีอื่น ๆ ต่อไป

๒) ๓) การต่อต้านความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์นั้นมีการตัวอย่างกล่าวถึงได้มากตั้งแต่ โบราณ ได้กล่าวแล้วว่าความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์เป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งที่ไม่เหมือนกัน ระหว่างคนที่ไม่เท่าเทียมกันในทางอำนาจ, เกียรติยศ, หรือทรัพย์สินเงินทอง ความสัมพันธ์เช่นนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นสากล คือพบได้ในทุกวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามในกรณีของไทย ประเทศไทยโบราณได้นำเอาความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่เดิมนั้นมาเป็นกรอบสำหรับการปกครอง กล่าวคือแบ่งข้าราชการออกเป็นสองพวกคือไพร่และมูลนาย บังคับให้ไพร่ต้องมีสังกัดกับมูลนายที่รัฐมอบหมายไว้ให้

ฉะนั้นเสรีภาพในการเลือกของคนที่จะสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับผู้ที่อยู่เหนือกว่า เช่น เปลี่ยนผู้อุปถัมภ์ไปตามช่วงจังหวะในชีวิตที่คิดว่าจะเอื้อประโยชน์แก่ตนได้มากกว่าย่อมลดลง เพราะมีกฎหมายและอำนาจรัฐคอยกำกับเอาไว้

รัฐทำให้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่มีอยู่เดิมในวัฒนธรรมไทย เปลี่ยนสภาพจากความสัมพันธ์ที่มีลักษณะเป็นส่วนตัว กลายเป็นความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการ

เราจะพบได้ว่าการ ต่อต้านสังคม ที่กระทำต่อความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ส่วนใหญ่ จะเป็นการต่อต้านความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ประเภทที่รัฐเข้ามาแทรกแซงนี้ โดยผู้ต่อต้านจะรู้สำนึกหรือไม่ก็ตาม และอาจมีความรุนแรงถึงขั้นก่อการกบฏต่อรัฐก็ได้ ดังเช่นการกบฏที่แพร่หลายในส่วนภูมิภาคของไทยหลังการปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเรียกกันว่ากบฏไพร่

ก่อนหน้านั้นขึ้นไป มีไฟที่หลบหนีภาระหนักที่ตามที่รัฐกำหนดอยู่จำนวนมาก วิธีที่จะหลบหนีทำได้หลายอย่าง นับตั้งแต่การหลบหนีที่ไม่ชัดขึ้นอำนาจรัฐเช่นการวิ่ง เต้นหนีจากสังกัดของตนเองไปหาสังกัดใหม่ที่มีภาระน้อยกว่าหรือสามารถสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับมูลนายได้เป็นส่วนตัวมากกว่า เช่นการหนีจากไพร่หลวงไปเป็นไพร่สมซึ่งเกิดขึ้นอย่างสืบเนื่องตลอดมา ไพร่อาจพยายามไปสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับผู้อุปถัมภ์ที่มีอำนาจสูงกว่ามูลนายที่เป็นทางการของตัว เพื่อใช้อิทธิพลของผู้อุปถัมภ์คุ้มครองตนจากการกดขี่ของมูลนายที่รัฐมอบหมายไว้ หรือจากงานหนักที่ตนมีภาระต้องทำในกรมกองของตนเอง ปราภฏการณ "ข้าหนีเจ้า ไพร่หนีนาย" เกิดขึ้นในสังคมไทยโบราณตลอดเวลา

การหลบหนีจากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่รัฐแทรกแซงเช่นนี้ บางกรณีก็เป็นการชัดขึ้นอำนาจรัฐโดยตรงทีเดียว แม้ไม่ถูกเรียกว่า "กบฏ" แต่ในทางปฏิบัติก็คือ "กบฏ" นั่นเอง ได้แก่การที่ไพร่พากันหลบหนีออกไปตั้งท่ามาหากินในท่าเลที่อำนาจรัฐแผ่ไปไม่ถึง ที่ตั้งท่ากินของไพร่ที่หนีนายเหล่านี้เรียกกันว่า "ซ่อง" ไพร่สามารถ หลบหนีอำนาจรัฐเช่นนี้และมีชีวิตอยู่อย่างอิสระเสรีจากรัฐได้เป็นเวลานานหลายชั่วคน ปราภฏในหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกือบทุกสมัยว่า เมื่อมีการสำรวจไพร่แต่ละครั้งก็มักจะพบ "ซ่อง" เช่นนี้กระจายอยู่ทั่วไปในประเทศ

๓) ๔) การต่อต้านการครอบงำของพระพุทธศาสนาที่ปราภฏให้เห็นอยู่จนเกือบเป็นปกติในวัฒนธรรมไทย แม้ว่าพระพุทธศาสนาได้แพร่เข้ามาในดินแดนประเทศไทยเป็นเวลานานแล้ว แต่ก็เช่นเดียวกับศาสนาอื่น ๆ ที่แพร่ขยายไปกว้างขวางในโลก กล่าวคือประสบความสำเร็จในการตั้งมั่นขึ้นได้ด้วยการยอมรับประนีประนอมกับความเชื่อและประเพณีเดิมของท้องถิ่นที่แพร่ไปถึง พุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน ได้ประนีประนอมกับความเชื่อในศาสนาอื่นซึ่งมีอยู่ในประเทศไทยมาก่อน เช่นฮินดู, และพุทธศาสนานิกายมหายาน เป็นต้น ความเชื่อหลักที่มีความสำคัญอย่างมากในภูมิภาคนี้คือความเชื่อผี

จะว่าไปความเชื่อผีก็เป็นศาสนาอันหนึ่ง เพราะจากหลักความเชื่อนี้มนุษย์มองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน, มนุษย์กับสังคม, มนุษย์กับธรรมชาติขึ้นอย่างหนึ่ง เรียกว่าสร้างโลกทรรศน์ที่พร้อมมูลขึ้นจากหลักความเชื่อผีนี้ได้ ความเชื่อนี้ให้คำตอบเกี่ยวกับชีวิตในโลกนี้และโลกหน้าไว้อย่างเดียวกับศาสนาทั่วไป

ที่สำคัญ ความเชื่อผี แพร่หลายมั่นคงในหมู่ประชาชนมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ศาสนาใด ๆ ก็ตามที่แพร่เข้ามาจำเป็นต้องประนีประนอมและรับเอาความเชื่อนี้มาไว้เป็นเนื้อหาของตนเอง

แม้ว่าพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักลังกาที่แพร่หลายในประเทศไทย จะเป็นศาสนาที่ขยายไปถึงมวลชนอย่างที่ไม่ปรากฏในบรรดาศาสนาจากต่างแดนในอดีตมาก่อน แม้กระนั้นประชาชนทั่วไปก็ยังยึดหลัก ความเชื่อผี ของตนไว้อย่างเหนียวแน่น โดยอาการภายนอกแล้ว ประชาชนอาจยอมรับความ "สูง" กว่า, "ศักดิ์สิทธิ์" กว่าของพุทธศาสนา ไม่ว่าจะป็นด้านความเชื่อ, ประเพณี, หรือนักบวช แต่ก็แฝงการต่อต้านเอาไว้ในพิธีกรรม, การดำเนินชีวิต, และศิลปะของตนด้วย

พิธีกรรมที่เห็นลักษณะการต่อต้าน ที่ชัดเจนอันหนึ่ง คือพิธีไหว้ปู่และย่าและในเชียงใหม่ ปู่และย่าและเป็นที่เทพในศาสนาเดิมซึ่งคงจะแพร่หลายในหมู่ชาวลัวะซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของล้านนาก่อนหน้าวัฒนธรรมไทยจะแพร่หลายในดินแดนแถบนี้ เรื่องราวที่ประกอบพิธีกรรมไหว้ปู่และย่าและคือการยกเทพในศาสนาเดิมนั้นขึ้นเทียบเทียมพระพุทธรเจ้า เพราะสามารถสู้รบพระพุทธรเจ้าได้ แต่ต้องยอมต่อพระธรรมคำสอนในภายหลัง

ในภาคอีสานมีการรักษาโรคอย่างหนึ่งเรียกว่า "การรำผีฟ้า" พิธีกรรมนี้ไม่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเลย ช้ายังอาจแฝงความเป็นอริกับพระพุทธศาสนาไว้ในรายละเอียดของพิธีกรรมด้วย "การรำผีฟ้า" เป็นลัทธิที่ให้บทบาทเด่นแก่ผู้หญิง กีดกันไม่ให้ผู้ชายเข้าไปมีส่วนในศูนย์กลางของพิธีกรรม ทั้งนี้เพราะพระพุทธรศาสดา บทบาทของผู้หญิงลง เช่นผู้หญิงบวชไม่ได้ ในขณะที่พระภิกษุซึ่งเป็นผู้ชายจะได้รับความเคารพนับถืออย่างนอบน้อมยิ่งจากทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ผู้หญิงจึงจะเข้าไปครอบงำและมีบทบาทเด่นมากในพิธีกรรมความเชื่อออกพุทธศาสนา เช่นการทรงเจ้าเข้าผี ผู้หญิงก็มักจะเป็น"ม้าทรง"มากกว่าผู้ชาย

การขัดขืนต่อการแยกบทบาทชาย-หญิงในพุทธศาสนา ด้วยการเน้นบทบาทของผู้หญิงในพิธีกรรมความเชื่อออกพุทธศาสนา ก็นับเป็นการต่อต้านทางสังคมอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะกล่าวถึงข้างหน้าอีกครั้งหนึ่งในเรื่องของความสัมพันธ์หญิง-ชายในวัฒนธรรมไทย

ความเชื่อเรื่องขวัญ ซึ่งแพร่หลายและเชื่อกันอย่างแน่นแฟ้นในหมู่ประชาชนไทย ก็เป็นการเก็บรักษาหลักความเชื่อที่ขัดแย้งกับพระพุทธศาสนาไว้สืบมาในสังคม "หมอขวัญ" มีบทบาทอยู่ในชีวิตปรกติของประชาชนไม่น้อยไปกว่าพระภิกษุ เพราะต้องทำพิธีสู่ขวัญในกรณีต่าง ๆ อยู่เสมอ ตั้งแต่ในวัยเด็กไปจนถึงแก่ชรา และในยามที่เกิดวิกฤตขึ้นในชีวิตของคน

สถานะอันสูงของพระภิกษุในพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน ในด้านหนึ่งได้รับการยอมรับโดยทั่วไปในสังคม แต่ในอีกด้านหนึ่งก็มีการต่อต้านแฝงอยู่ในวัฒนธรรมเช่นกัน อาจมีการนำมาเป็นตัวละครในนิทาน "ตาเถรยายซี" ของภาคกลางหรือ "เล่าเจ้าย" ของภาคเหนือ ในงานประเพณีที่อนุญาตให้ปลดปล่อยข้อบังคับทางสังคมลงเป็นครั้งคราวเช่นการเล่นสงกรานต์ หรือการแห่นางแมว มีการเล่นถึงขนาด "รังแก" พระภิกษุปรากฏในรายงานของบางท้องที่ นำสังเกตด้วยว่าส่วนใหญ่ของการ"รังแก" นั้น มักเป็นไปในทางตรงกันข้ามกับพระวินัยหรืออุดมคติของสมณเพศ เช่นการใช้"ปลัดขิก" ทิ่มแทงกุฎี หรือการบังคับให้พระภิกษุต้องจ่ายเงินซื้อเหล้าเลี้ยงฆราวาส เป็นต้น

๔) ๕) การต่อต้านทางสังคม ในกรณีความสัมพันธ์ระหว่างหญิงและชาย ก็พบได้ไม่น้อยในวัฒนธรรมไทย

ได้กล่าวแล้วว่า พุทธศาสนาให้บทบาทเด่นแก่ผู้ชาย ผู้หญิงถูกจัดว่าเป็นรองผู้ชายในประเพณีของพุทธศาสนาแบบไทยอยู่มาก ในภาคเหนือเป็นธรรมเนียมที่ผู้หญิงจะนั่งแถวหลัง ๆ ในการฟังเทศน์ เหลือที่ข้างหน้าไว้สำหรับผู้ชายโดยเฉพาะ อาณาบริเวณของปูชนียสถานสำคัญเช่นพระธาตุจะกันอาณาเขตส่วนที่ใกล้องค์พระธาตุไว้ไม่ให้ผู้หญิงเข้า

แม้กระนั้น ก็อาจกล่าวได้ว่ากิจกรรมทางศาสนาที่อยู่ในวัดล้วนถูกครอบครองโดยผู้หญิงเสียเกือบทั้งนั้น ผู้หญิงคือผู้อุปฐากสงฆ์ใกล้ชิดกว่าผู้ชาย, ผู้ไปถือศีลกินเพลที่วัดในวันพระวันโกนก็เป็นอุบาสิกามากกว่าอุบาสก, แม้แต่ผู้อุปถัมภ์รายใหญ่ของวัดก็มักจะเป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย รั้วไม้ที่กั้นอาณาเขตไม่ให้ผู้หญิงล่วงเข้าไปใกล้องค์พระธาตุที่วัดพระธาตุคอกยสุเทพ ส่วนใหญ่ก็สร้างขึ้นจากเงินของผู้หญิงซึ่งจารึกชื่อของตนไว้ที่รั้วแต่ละซี่ เชื่อกันโดยทั่วไปว่า เมื่อผู้ชายโสดบวชนั้น ผลบุญมากที่สุดจะตกแก่มารดา ประเพณีของพุทธศาสนาแบบไทยนั้นถูก "ทำให้เป็นผู้หญิง" อย่างมาก

การครอบงำวัดโดยผู้หญิงนั้น ตรงกันข้ามกับหลักการที่ให้ผู้ชายมีบทบาทเด่นทางด้านการศึกษา พระศาสนา ฉะนั้นจึงอาจถือได้ว่าเป็นการต่อต้านทางสังคมอีกอย่างหนึ่ง

สังคมไทยก็เหมือนสังคมอื่นที่กำหนดบทบาทของผู้หญิง-ชายไว้ต่างกัน การสลับบทบาทกันในพิธีกรรมหรืองานประเพณีบางอย่างในวัฒนธรรมไทย เช่นการแห่นางแมว หรือการแห่บั้งไฟ (ในสมัยหลัง) ก็เป็นการต่อต้านทางสังคมอีกอย่างหนึ่ง ที่ผู้หญิงแสดงออกต่อบทบาทระหว่างเพศตามความคาดหวังของสังคม

ยิ่งในช่วงหรือในท่ามกลางที่สังคมต้องเผชิญความเปลี่ยนแปลงสูงและรวดเร็ว เช่นภาคกลางของประเทศไทย บทบาทระหว่างเพศที่กำหนดกันมาตามประเพณีจะยิ่งถูกตั้งข้อสงสัยหรือท้าทายมากขึ้น วรรณกรรมที่เขียนในภาษาไทยกลางนับตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ได้ให้ความสำคัญแก่บทบาทของผู้หญิงเพิ่มขึ้นอย่างมาก เช่น นางละเวงในเรื่องพระอภัยมณี ก็มีบทบาทเทียบเท่าตัวละครชายตัวอื่นในเรื่อง และเหนือกว่าพระอภัยมณีซึ่งเป็นพระเอกเองด้วยซ้ำ เรื่อง นางแก้วหน้าม้า ซึ่งเป็นนิทานที่อายุต่ำลงมา ยิ่งทำให้บทบาทของนางเอกกลายเป็นบทบาทเด่นสุดและเป็นแกนของท้องเรื่องไปเลย นิทานกลอนเหล่านี้เป็นต้นทางที่จะนำมาสู่นวนิยายเช่น บ้านทรายทอง และ พงมาน สว่างวงศ์ในภายหลัง

๕) ๖) การต่อต้านทางสังคม อีกอย่างที่พบได้มากในสังคมไทย คือการต่อต้านการ ครอบงำของระบบราชการ

ขุนนางได้รับการยกย่องอย่างสูงมาตั้งแต่โบราณแล้ว แต่ในขณะเดียวกันก็มีการเสียดสีเยาะเย้ยขุนนางอยู่ไม่น้อยในวรรณกรรมไทย โดยเฉพาะการสร้างภาพลักษณ์ว่าขุนนางมักโกงกินและฉ้อราษฎร์บังหลวง

ในสมัยหลังเมื่อได้มีการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๕ แล้ว ระบบราชการยิ่งเติบโตใหญ่และมีอำนาจมากขึ้นในการแทรกแซงเข้าไปในชีวิตของประชาชน แต่ภาพลักษณ์ของข้าราชการก็เลวลง แม้ว่ารายได้,เกียรติยศและอำนาจจากการรับราชการเป็นที่ใฝ่หากันมานานในสังคมก็ตาม แต่ในขณะเดียวกันก็มีทัศนคติที่เห็นราชการเป็นตัวปัญหาอยู่เสมอ

ในสมัยปัจจุบันเมื่อภาคธุรกิจเอกชนเติบโตใหญ่กล้าแข็งขึ้น ทศนคติของคนทั่วไปต่อราชการคือ ความไร้ประสิทธิภาพ, ความงุ่มง่าม, ความไม่รับผิดชอบ และอำนาจที่ไม่เป็นธรรมต่าง ๆ

การเสริมสร้างทศนคติที่ไม่ดีกับราชการนี้ เกิดขึ้นท่ามกลางอำนาจที่ล้นเหลือของราชการซึ่ง ราษฎรตรวจสอบและควบคุมไม่ได้ ฉะนั้นจึงเป็นการต่อต้านทางสังคมอย่างหนึ่ง ต่อโครงสร้าง การปกครองที่ให้อำนาจราชการไว้มากเกินไป

ทั้งนี้ยังไม่นับการล้อเลียนทั้งที่ปรากฏในนิยาย, ภาพยนตร์, ละคร และเพลง เช่นเพลง "ผู้ใหญ่ลี" ซึ่งเป็นที่นิยมกันมากสืบมานานเป็นต้น

๗) นอกจากการต่อต้านทางสังคมดังที่กล่าวมาแล้ว เรายังอาจพบการต่อต้านสังคมในกรณีอื่น ๆ อีกมาก ซึ่งจะไม่กล่าวโดยละเอียด เช่น การต่อต้านทางสังคมที่มีกับฐานะเศรษฐกิจที่ดีมาก ๆ (เช่น ที่มักพูดกันเล่นเชิงประชดว่า "คนรวยเสียอย่าง ทำอะไรก็น่ารักไปหมด) การต่อต้านทางสังคมที่มี ต่ออำนาจ เพราะการกระจายของอำนาจในสังคมไทยค่อนข้างกระจุกตัวอยู่ในคนกลุ่มน้อย จึงมีการต่อต้านทางสังคมต่ออำนาจอยู่เสมอ แสดงออกเป็นนัยะในด้านต่าง ๆ ที่เราอาจพบเห็นได้

จะเห็นได้ว่าสิ่งที่ถูกต่อต้านทางสังคม ไม่จำเป็นว่าจะต้องเป็นสิ่งที่ไม่ดี หรือเป็นสิ่งที่ถูกจงเกลียดจงชังจากผู้คนเสมอไป เช่นการมีอำนาจ, การเป็นเศรษฐี, หรือการอยู่ในราชการ ก็เป็นสิ่งที่คนไทยยกย่องและปรารถนา มีอุดมคติและคำสอนอีกชุดหนึ่งในสังคมไทยด้วยซ้ำ ที่ปลุกฝังให้คนเห็นคุณค่าของสิ่งที่ถูก"ต่อต้าน"เหล่านี้ เพียงแต่ว่าการที่สังคมหนึ่งมีองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งมีหน้าที่เกื้อกูลกันและกันให้สังคมนั้นดำเนินไปได้นั้น ย่อมมีความขัดแย้งแฝงอยู่ในระบบที่ดูภายนอกเหมือนจะราบรื่นดีทุกสังคม การที่การต่อต้านทางสังคมได้มีโอกาสแสดงออกเสียอีก ที่ทำให้ระบบของสังคมแข็งแกร่งมั่นคง สามารถดำรงอยู่ได้ยืนนาน เพราะความขัดแย้งหรือความไม่ราบรื่น ได้มีโอกาสปลดปล่อยบ้างเป็นครั้งคราว โดยเฉพาะปลดปล่อยในเงื่อนไขที่ไม่ทำให้เกิดความปั่นป่วนวุ่นวายขึ้น เช่น ปลดปล่อยในพิธีกรรม, ในนวนิยาย, ในศิลปะด้านต่าง ๆ

การที่พระภิกษุจะได้รับความเคารพนับถืออย่างสูงมายาวนานในสังคมไทยได้ ก็เพราะมีพิธีกรรมที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้ล้อเลียนพระบ้าง จนถึง "รังแก" พระบ้างในบางโอกาส หรือประกอบพิธีที่ดูประหนึ่งจะเป็นอริกับคำสอนของพระสงฆ์โดยตรง เมื่อผ่านพ้นพิธีกรรมนั้นไปแล้ว ชาวบ้านก็กลับมามีความสัมพันธ์กับพระภิกษุสงฆ์เหมือนเดิมต่อไป

แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า การต่อต้านทางสังคมทุกอย่างและทุกครั้ง เป็นแต่ทางระบายของความขัดข้องไม่พอใจต่อระบบสังคมอย่างผิวเผินทั้งสิ้น การต่อต้านทางสังคมอาจแพร่หลายและรุนแรงขึ้นจนพ้นออกไปจากเงื่อนไขของศิลปะ, พิธีกรรม, หรือประเพณีก็ได้ กลายเป็นความไม่พอใจที่แพร่หลาย ดำเนินการเพื่อล้มล้างสิ่งที่ต่อต้านนั้น ในกรณีเช่นนี้การต่อต้านทางสังคมก็อาจเปลี่ยนเป็นการต่อต้านทางการเมือง ซึ่งอาจนำไปสู่ความรุนแรงได้เช่นกบฏไพร่ดังที่กล่าวแล้วเป็นต้น

๘) เราอาจกล่าวได้ว่า การต่อต้านทางสังคม แบ่งออกได้เป็นสองประเภท คือ

๑) การต่อต้านที่อยู่ในกรอบของพิธีกรรม, ศิลปะ, ประเพณี ฯลฯ เป็นต้น อย่างหนึ่ง มักเป็นการต่อต้านที่ไม่มีความรุนแรงอยู่ด้วย แม้การที่ทำอะไรบางอย่างจะรุนแรงก็ตาม

นอกจากนี้ การต่อต้านในลักษณะนี้มักกระทำกันไปโดยขาดความสำนึกที่ชัดเจน

๒) การต่อต้านที่กระทำนอกรอบของพิธีกรรม, ศิลปะ, ประเพณี ฯลฯ กลายเป็นการต่อต้านที่มุ่งจะเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจในสังคม มากบ้างน้อยบ้าง แม้ไม่จำเป็นว่าจะต้องนำไปสู่การต่อสู้ที่รุนแรงเสมอไป แต่ก็เปลี่ยนลักษณะของการต่อต้าน จากทางสังคมเป็นการต่อต้านทางการเมืองมากขึ้น

การต่อต้านในลักษณะนี้ มักกระทำกันโดยมีความสำนึกอย่างชัดเจนว่าต่อต้านอะไร และไม่พอใจระบบเดิมด้วยเหตุใด

๙) ความไม่ราบรื่นในระบบความสัมพันธ์ของสังคมที่จะนำไปสู่การต่อต้านทางสังคมนั้น แม้ไม่ในทุกกรณี แต่จำนวนไม่น้อยก็อาศัยผู้แปลความไม่ราบรื่น หรือความไม่พอใจของคนบางกลุ่ม ออกมาเป็นรูปธรรมได้ ผู้แปลเหล่านี้ได้แก่กวี, ศิลปินจิตรกรหรือประติมากร, ปัญญาชนนักวิชาการ, นักการเมือง, พรรคการเมือง, หรือองค์กรปฏิวัติที่ติดอาวุธ เป็นต้น

๑๐) ระบบสังคมซึ่งมีรัฐเป็นแกนกลางจะตอบสนองต่อการต่อต้านทางสังคมอย่างไร ระบบสังคมมีวิธีตอบสนองได้สามอย่างคือ

๑) ปล่อยให้การต่อต้านทางสังคมเป็นไปโดยไม่ยุ่งเกี่ยว ดังเช่นการลือเลียดระบบราชการในเพลงหรือในนวนิยาย ราชการก็มักไม่ตอบสนอง แต่ในขณะเดียวกัน ก็ระวังมิให้การต่อต้านนั้นกระทำได้สะดวกในสื่อที่แพร่หลายและมีอิทธิพลมาก ๆ เช่นสมัยหนึ่งละครโทรทัศน์ถูกห้ามไม่ให้ตัวผู้ร้ายเป็นตำรวจหรือทหาร เป็นต้น

๒) ระบบสังคมอาจเลือกที่จะปราบปรามการต่อต้านทางสังคมบางอย่าง เช่นมีกฎหมายลงโทษ, การฟ้องร้องในข้อหาหมิ่นประมาท, หรือใช้มาตรการนอกเหนือ กฎหมายเช่นการลักพาตัวไปสังหาร, การลอบสังหาร, หรือการจับกุมคุมขังด้วยกฎหมายพิเศษที่ละเมิดหลักสิทธิมนุษยชน ตลอดจนอาจจะใช้กำลังเข้าปราบปรามอย่างรุนแรงด้วยข้อหากบฏภายในพระราชอาณาจักรก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่ว่าระบบสังคมนั้นจะเห็นการต่อต้านทางสังคมนั้น ๆ ว่าคุกคามความมั่นคงของระบบสังคมมากน้อยเพียงใด

๓) อย่างไรก็ตาม วิธีที่ระบบสังคมใช้มากที่สุดและได้ผลดีที่สุดในการทำให้การต่อต้านทางสังคมไร้ความหมาย ก็คือการผนวกการต่อต้านนั้นให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบไปเลย ดังจะเห็นได้จากกรกลืนเอาพิธีกรรมจำนวนมากที่ไม่ได้เป็นของพุทธศาสนาแต่เดิมให้กลายเป็น "พระราชพิธี" เช่นพิธีพืชมงคลซึ่งแต่เดิมก็เป็นพิธีขอฝนตามความเชื่อของศาสนาผี ซึ่งต้องมีการกระทำในเชิงลामกปะปนอยู่ด้วย ในที่สุดก็รับมาเป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธีของหลวง เพียงแต่

แยกส่วนที่ลามาออกไปจากตัวพระราชพิธีเท่านั้น การล้อเลียนพระภิกษุสงฆ์ถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของประเพณีชาวบ้านบางประเพณี ที่พระภิกษุสงฆ์เองก็ยอมเล่นสนุกด้วย จนกระทั่งการล้อเลียนนั้นไร้ความหมายไป

การกลืนหรือการผนวก (co-option) การต่อต้านสังคม เป็นการบ่อนทำลายพลังของการต่อต้านที่ได้ผลที่สุด และด้วยเหตุดังนั้นจึงถูกใช้มากที่สุด

ในขณะเดียวกันก็ทำให้ระบบสังคมค่อย ๆ ปรับตัวเปลี่ยนแปลงไปอย่างช้า ๆ โดยไม่ต้องทำลายรากฐานของระบบความสัมพันธ์ลงทั้งหมดด้วย
